

Reet Kasik

Tartu ülikooli eesti keele emeriitdtsent,
sõnamoodustuse uurija

Tuletiste ja liitsõnade täendusväljade kattuvus

Komplekssõnade moodustusviisid eesti keeles on tuletamine ja liitmine. Tuletised ja liitsõnad on avatud, pidevalt kasvavad sõnarühmad. Uue komplekssõna loomine sõltub keeles olemasolevatest sõnamoodustusmallidest, aga üsna suures ulatuses ka keelekasutaja valikust. Alati on ruumi loominguliselt läheneda sellele, kuidas vajalikku tähendust keeles nimetada.

Eesti sõnamoodustuse traditsiooniline liigitus tuletamiseks ja liitmiseks põhineb formaalsetel kriteeriumidel, st uue sõna moodustusviisil ja välisel vormil. Kui me aga läheneme sõnamoodustusele teisest küljest ja küsime, missuguseid tähenduseseid on eesti keele sõnamoodustusvahenditega üldse võimalik väljendada, siis see, kas neid tähenduseseid väljendatakse parajasti tuletisega või liitsõnaga, on teisejärguline küsimus. Tähdusest lähtudes näeme, et sama moodustustähendust võib sageli väljendada nii tuletise kui ka liitsõnaga (nt *kalur* või *kalamees*, *külmik* või *külmkapp*, *haigla* või *haigemaja*). Liitsõnade ja tuletiste erinevus väljendub eeskätt leksikaalses konkreetsuses: ühel juhul on moodustuspõhi tähistatud konkreetselt leksikaalset tähendust kandva sõnaga, teisel juhul üldisele leksikaalsele kategooriale viitava liitega. Näiteks võib sama moodustustähendusega *külmikut* ja *külmkappi* olmekontekstis kasutada sünonüümidenä, aga kui tegelikkuse areng sunnib selliseid jahutusseadmeid liigitama, osutab *külmik* oma avaramat tähenduspotentsiaali – ta ei pea olema üksnes kapp, vaid võib vajaduse korral tähistada ka näiteks

külmletti, külmkambrit, külmkonteinerit jm jahutusseadet. Samuti võib *sigala* olla nii *sealaut* kui ka *seafarm*. Liitsõna põhisõnaks võib valida ka nii üldise tähendusega lekseemi, mis kattub liite tähendusega, nt *uimasti* ja *uimastusvahend*, *linlane* ja *linnainimene*, *andmestik* ja *andmekogu*.

Muidugi ei tähenda see, et kõiki tähendusstruktuure saaks keeleliselt väljendada nii tuletamise kui ka liitmise kaudu. Keele sõnamoodustusüsteem määrab, kuidas kompleksseid tähendusi selles keeles väljendatakse. Eesti keeles väljendatakse teatud tähendusstruktuure üksnes liitsõnadega (nt *süsimust*, *aknaklaas*), teatud tähendusstruktuure tuletistega (nt *kirjutamine*, *lahtine*), teatud tähendusstruktuure tuletamist ja liitmist kombineerides (nt *pikajuukseline*, *jumalakartmatu*).

Vaatlen siinses artiklis kompleksomadussõnade moodustamist, keskendudes nende sünonüümsele väljendusvõimalusele nimisõnapõhise tuletise või liitsõnaga. Nimisõnast moodustatud omadussõna võib olla kolmesuguse tähendusstruktuuriga: võrdlusomadussõna kirjeldab omadust võrdluse kaudu tuletusaluse asja või isikuga (*kuninglik*, *tartulik*, *siidjas*), possessiivne omadussõna kirjeldab omadust alussõnaga tähistatud asja olemasolu kaudu (*mahlane*, *edukas*, *õnnelik*), karitiivne omadussõna kirjeldab omadust alussõnaga tähistatud asja puudumise kaudu (*andetu*, *õnnetu*, *edutu*). Kõiki kolme tähendusstruktuuri saab lisaks tuletisele väljendada ka liitsõnaga ja vaatlengi lähemalt, kuivõrd need tähendused kattuvad.

Võrdlusomadussõnade puhul on tuletiste ja liitsõnade moodustus-tähenduste kattuvus marginaalne (nt *munajas* ja *munakujuuline*). Enamasti tähistatakse tuletiste ja liitsõnadega eri laadi võrdlust (vrd *emalik*, *siidjas*, aga *välkkiire*, *linnataoline*) – tähendusstruktuur on sama, aga leksikaalseid sünonüüme ei saa moodustada.

Possessiivse moodustustähendusega omadussõnadele lisandub sageli implitsiitselt kvantiteeditähendus, alusmõiste rohkus: *mahlane õun* on selline, milles mahla on tavapärasest rohkem. Samuti *metsane maa*, *rasvane liha*, *andekas viiuldaja*, *sisukas nõupidamine*, *õnnelik lapsepõlv*, *rõõmus kohtumine* jne. Samasuguse tähendusega omadussõnu saab moodustada liitsõnadena, mille põhiosaks on *rikas* või *rohke*: *mahlane* või *mahlarikas õun*, *metsane* või *metsarikas maa*, *rasvane* või *rasvarikas liha*, *andekas* või *anderohke* või *anderikas viiuldaja*, *sisukas* või *sisurikas nõupidamine*, *õnnelik* või *õnnerikas lapsepõlv*, *rõõmus* või *rõõmurohke kohtumine*.

Keelekorpustest võib leida rohkesti sellist sünonüümsust illustreerivaid näitelauseid.

Koosolek oli **pingekas** ja **sisurikas**. Võrkpallureid ootab **pingerikas** õhtu. Suvine kokkutulek oli **sisukas**. Karujärve ümbritseb laia reljeefiga **metsane** maastik. Karujärv asub Lääne-Saaremaa **metsarikkas** maastikus. **Rasvase** kalana nõuab angerjas hoolikat tähelepanu toiduvalmistamisel. Heeringas on **rasvarikas** kala.

Sünonüümide kasutamisel on nii semantilisi kui ka vormilisi piiranguid. Näiteks kui possessiivne tuletis viitab mitte paljususele, vaid suurusle (*õlakas, tuumakas, kerekas*) või tuletisel puudub üldse kvantitatiivne tähendusvarjund (*villane, rahulik, sarviline, kombekas*), siis vastava tähendusega liitsõna moodustada ei saa, liitsõna võimaluse määrab tähenduses sisalduv paljusus – *rohkus* või *rikkus*. Liitsõnaga samatähendusliku *ne-* või *kas-*tuletise moodustamist võib takistada alussõna vorm (*askeldusrohke, hapnikurikas, teguderohke*).

Teine possessiivsete tuletiste ja liitsõnade kattuvusala on struktuur, milles *ne-* või *line-*tuletise alussõna on täpsustatud selle kvaliteeti kirjeldava komponendiga: st tuletis on moodustatud omadussõnalise täiendiga nimisõnafrasist (*rõõmsavärviline, osavasõnaline, kindlameelne, kindlasihiline, osavanäpuline*). See kvaliteeti väljendav omadussõna võib saada liitsõna põhiosaks: *rõõmsavärviline* e *värvirõõmus kujundus*, *osavasõnaline* e *sõnaosav propagandist*, *kindlameelne* e *meelekindel poliitik*, *kindlasihiline* e *sihikindel tegevus*, *osavanäpuline* e *näpuosav meister*, *puhtastiililine* e *stiilipuhas arhitektuur*, *tihedasisuline* e *sisutihe ajakiri*.

Nappide vahenditega on saavutatud **tihedasisuline** mõjuvus. See on **sisutihe** terviseajakiri. **Osavanäpulise** vanaproua heegeldatud pitslinikud. Siin laob oma arvamuse välja kevadhommikuliselt **erkasilmne** põöbliesindaja. Niisiis soovitaks raamatusse investeerida ka **näpuosavatel** ja **silmaerksatel** koduperenaistel. Päts oli **kindlasihiline** riigimees. **Sihikindel** naine hakkas lagunened veskit renoveerima.

Siingi saame kõnelda üksnes tähendusstruktuuri kahesuguse väljenduse võimalusest, mis ei tähenda, et igale sellise struktuuriga tuletisele vastaks samatähenduslik liitsõna ja vastupidi. Näiteks konkreetsema tähendusega (mõõtu, värvi jms väljendav) omadussõna liitsõna põhiosaks ei sobi ja

line-liiteline liitsõnatuletus on sellise tähendusstruktuuri ainus väljendusvõimalus (*pikajuukseline, suurekasvuline, mustanahaline*). Samuti ei luba laiendosa vorm moodustada igasuguse liitsõna kõrvale tuletist (*esitamisküps, külalislahke, lastesõbralik*).

Karitiivse ehk eitava tähendusega omadussõnu tuletatakse *tu*-liitega ja nad vastanduvad tähenduselt possessiivsetele omadussõnadele (*andekas* ja *andetu, korralik* ja *korratu, sarviline* ja *sarvitu*). Liitomadussõnu moodustatakse karitiivide tähendusrühmas põhiosadega *vaba, lage* ja *tühi*, mis nagu *tu*-tuletised viitavad laiendosaga nimetatud asjamõiste puudumisele. Erinevalt *ne-*, *kas-* või *lik*-liitelistest possessiivsetest omadussõnadest, millel võib olla erinevaid tähendusvarjundeid, on kõik *tu*-liitelised omadussõnad selgelt eitava tähendusega ja neid saab moodustada igasuguse struktuuriga nimisõnadest. Seetõttu on tuletise ja liitsõna paralleelse kasutamise võimalused karitiivomadussõnade puhul avaramad kui possessiivsete omadussõnade puhul: *lumetu* e *lumevaba lagendik, kompleksitu* e *kompleksivaba esineja, müratu* e *müravaba ruum, rasvatu* e *rasvavaba piim, pingetu* e *pingevaba esinemine; arutu* e *arulage mõttekäik, ideetu* e *ideelage artikkel, maitsetu* e *maitselage sisustus, moraalitu* e *moraalilage ettepanek; sisutu* e *sisutühi sõnavõtt, õhutu* e *õhutühi ruum, ideetu* e *ideetühi artikkel*. Sõnaraamatud on registreerinud vaid mõne *tühi*-lõpulise omadussõna, aga guugeldades leiab tekstiliitsõnu hõlpsasti: *linnutühi mets, gaasitühi hõõglamp, ideetühi aeg, puutühi lageala* jne. Kõigi nende kõrval võib kasutada ka *tu*-liitelisi tuletisi.

Koht oli kiirlõunalikult **omapäravaba**. Kui te nii jätkate, olete varsti üks **omapäratu** riik kuskil Euroopas. Loomulikult maitsekas lõbujana ja **kompleksitu** avatus. Täiesti **kompleksivaba** komöödia. Ajakirjandust iseloomustab **arulage** klikijaht. Selline **arutu** kasutus toob kaasa probleeme tulevikus. Võimendad ju ise oma artikliga sedasama **moraalitut** tooni. Tervikuna valitseb seal **moraalilage** käitumine. Tobe ja **ideetu** tekst. Ei taha mõeldagi, kuhu nüüdne **ideetühi** aeg Fridelli nägemuses paigutuks.

Põhiosaga *puhas* saab moodustada nii possessiivse tähendusega kui ka karitiivse tähendusega liitsõnu. Esimesel juhul on need sünonüümsed *line*-tuletistega: *stiilipuhast* e *puhtastiililine, kõlapuhast* e *puhtakõlaline*, teisel juhul *tu*-tuletistega: *umbrohupuhast* e *umbrohutu*.

Selles saalis kõlas 1871. aastal Paul Bergmanni orkestri **kõlapuhas** kontsert. Tuntud jazziklassika elav ja **puhtakõlaline** esitus. Taime-
dele tuleb tagada **umbrohupuhas** põld. Kurkide maa peab olema
umbrohutu ja kohev.

Ka omadussõna *kindel* moodustab kahesuguse tähendusega liitsõnu. Osa neist on possessiivse tähendusega ja nende kõrval saab kasutada samatähenduslikke tuletisi: *meelekindel* e *kindlameelne*, *sihikindel* e *kindlasihiline*. Sama vormimalliga väljendatakse ka teistsugust suhet (mille vastu kindel): *niiskuskindel* *kate*, *helikindel* sein. Selliste liitsõnade kõrval ei ole samatähenduslikku tuletist. Iga karitiivtuletise kõrvale ei saa moodustada samatähenduslikku liitsõna, eriti kui alussõnaks ja/või omaduse kandjaks on konkreetse esemelise tähendusega nimisõna: *isatu laps*, *sabatu koer*, *jalutu mees*, *kodutu hulkur*. Tähendust mõjutab ka kasutuskontekst. Näiteks sisustust võib nimetada *maitsetuks* või *maitselagedaks*, aga toit saab olla ainult *maitsetu*.

Üsna suurt osa eesti keeles võimalikest komplekssete nimisõnade ja omadussõnade tähendusstruktuuridest saab põhimõtteliselt väljendada nii tuletise kui ka liitsõnaga, kuigi alati ei ole tegemist leksikaalsete sünonüümidega, nagu siin käsitletud juhtudel. Verbituletiste ja liitverbide puhul on selline kattuvus peaaegu olematu, välja arvatud üksikud näited vahendiverbide kohta.

Kes tahaks minuga ülepäeviti Kadrioru pargis **kepikeõndida**? Mulle meeldib, kui inimesed liigutavad, aga ei pea ju **keplema** keset teed ja käed kahte lehte laiali. Mingi probleem pole **automatkata** 1000 km päevas. **Autotasime** läbi imelise rahvusparki.

Tuletamine ja liitmine on kõige tavalisemad sõnavara rikastamise viisid. Produktiivsed sõnamoodustusreeglid kuuluvad keelepädevusse sarnaselt vormimoodustuse ja lausemoodustuse reeglitega – keelekasutaja on vajaduse korral võimeline moodustama reeglipärase tuletise või liitsõna, mis väljendab just selles tekstikohas vajalikku tähendust või teeb seda lühemalt ja kompaktsemalt kui mitmesõnaline tarind. Sageli võimaldab eesti keel vabalt valida, kas väljendada vajalikku tähendust liitsõnaga või tuletisega.

Lisalugemist

Kasik, Reet 2015. Sõnamoodustus. Eesti keele varamu I. Tartu Ülikooli Kirjastus.